
ՀԱՅ - ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
ՍԻՐԻԱԿԱՆ «ԹԱԿԿԱԴՈՒՄ» ԹԵՐԹՈՒՄ (1910–1913 թթ.)

ՄՅԱՍՆԻԿ ԵՍՈՅԱՆ

Հայ և քուրդ ժողովուրդների պատմական կապերն ու առնչությունները դարերի պատմություն ունեն: Ապրելով մերձավոր հարևանությամբ՝ նրանք պատմական զարգացման ընթացքում ունեցել են բազմաթիվ ընդհանրություններ: Նախ՝ երկու ժողովուրդներն էլ դարեր շարունակ զուրկ են եղել պետականությունից և կրել են միևնույն օտար՝ պարսկական, բյուզանդական, արաբական, սելջուկյան, մոնղոլական, օսմանյան լուծը: Բացի այդ՝ Արևմտյան Հայաստանը և քրդաբնակ շրջաններն իրենց աշխարհագրական դիրքի պատճառով մշտապես գտնվել են ավերիչ արշավանքների, պատերազմների թատերաբեմում:

Օսմանյան պետության տիրապետության տակ հայ և քուրդ ժողովուրդները կողք կողքի ապրեցին ավելի քան հինգ դար, որն եղավ նրանց պատմության ամենամռայլ էջերից մեկը: Հայտնի է, որ օսմանյան պետության քաղաքականության անկյունաքարը եղել է իր տարածքում բնակվող ժողովուրդների հրահրումը միմյանց դեմ: Քրդական ցեղերը, օսմանյան կառավարությունից ստանալով «կանաչ» լույս, անխնա բռնությունների էին ենթարկում հայ ժողովրդին՝ տիրանալով նրանց տիրույթներին և ունեցվածքին¹:

Քրդական վայրագությունների լուսաբանմանն իր բազմաթիվ համարներում անդրադարձել է նաև սիրիական «Թակկադում» թերթը²: Հայ-քրդական խնդիրների լուսաբանման մասին է թերթի «Հայկական հարցը» վերնագրով հոդվածը, որում ներկայացվում է «Ժեռն Թուրք» թերթի քաղաքական խմբագիր և տնօրեն Ջալալ Նուրի Բեկի հարցազրույցը հայ-քրդական և խնդիրների վերաբերյալ: Հոդվածը պարունակում է բազմազան տեղեկություններ այս խնդրի վերաբերյալ: Հայերի նախասահմանադրական

¹ Տե՛ս Վ. Բալբոնի ղյա ն. Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2008, էջ 11–25, Ս. Կ. Պոպոյան. Քրդերը և Հայկական հարցը, Երևան, 1991, էջ 177:

² XX դարի սկզբին Հալեպում տպագրվող ամենահայտնի թերթերից էր «Թակկադում»-ը (تقدم), որը սկսել է հրատարակվել 1908 թ. օգոստոսից որպես քաղաքական շաբաթաթերթ: Գլխավոր խմբագիրը Շուքրի Քանիդըն էր: Թերթը մինչև 7-րդ համարը կոչվել է «ալ-Հաուդիս ալ-Դախիլիյա» (ներքին իրադարձություններ), քանի որ հրատարակվում էին պետության ներքին գործերին վերաբերող տեղեկություններ: 8-րդ համարից՝ 1908 թ. հոկտեմբերի 15-ից, անվանվել է «Թակկադում»: Այն գովերգում էր ազատությունը, քննադատում բռնապետությունը, անօրինականությունը: Թերթը լույս էր տեսնում շաբաթական երկու անգամ՝ երեքշաբթի և ուրբաթ օրերին, իսկ 1913 թ.՝ շաբաթական երեք անգամ: Այսպես շարունակվեց մինչև 1914 թ. կեսերը՝ առաջին աշխարհամարտի սկիզբը, որից հետո փակվեց ու վերաբացվեց 1919 թ. հունվարի 16-ին: Հրատարակվել է մինչև 1940-ական թվականները: Նրանում կարևոր տեղ էին զբաղեցնում Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի մասին հիշատակումները:

վիճակը նկարագրելուց հետո հողվածագիրը նշում է, որ հայկական տուժած համայնքը նախորդ դարից մինչև ապրիլի 14-ի դեպքերը՝ Ադանայի կոտորածը, իրավունք ունենալու ասպրել բարեկեցիկ կյանքով, սակայն սուլթան Աբդուլ Համիդն իր բիրտ քաղաքականությամբ բաժանում էր հայերին կայսրության մյուս ազգերից³: XX դարի սկզբին հայերը դիտարկվում էին հակակառավարական լուրջ զանգված, որն աշխույժ էր ու գործունյա: Հայերին ծանր վիճակում դնելով՝ իշխանությունը խախտում է հասարակական կարգն ու կանոնը: Մի վայրից մյուսը տեղափոխվող հայ ճանաչված գործիչներին հետևում էին մի խումբ լրտեսներ, իսկ հասարակ բնակչության ներկայացուցիչներին վերահսկում էր ոստիկանությունը: «Եթե հայերը ցանկանում էին ճանապարհորդել կամ ժամանակավորապես տեղափոխվել Եվրոպա կամ Ամերիկա, ապա պարտավոր էին դիմում ներկայացնել, որ այլևս չէին վերադառնալու Օսմանյան կայսրություն և ստիպված պետք է խզեին հարաբերություններն ու լուծարեին բոլոր գործարքները: Եթե դիմումը չէր լինում, ապա դժբախտների ունեցվածքը խլվում էր առանց դատ ու դատաստանի: Նմանատիպ կոպիտ վարվելակերպը նպատակ ուներ օսմանահպատակ ժողովուրդներից մեկին վերացնել խաղաղ ճանապարհով: Նույնիսկ եթե Նյու Յորքում ապրող կամ ժամանակավորապես տեղափոխված հայր հոգում էր ընտանիքի օրավարձի ապրուստը, ապա Վանում կամ Բիթլիսում նրա ունեցվածքը ենթարկվում էր յուրացման կամ կողոպուտի: Տունն իր հողով ու գույքով տրվում էր կովկասցի փախստականներին (քրդերին, չերքեզներին.– Մ. Ե.), ովքեր հայկական վիլայեթներ էին տեղափոխվում օսմանյան կառավարության ցանկությամբ»⁴:

Մի շարք վայրերում քուրդ աղաները հայ գյուղացիներին վերաբերվում էին որպես ճորտերի: Այդ երևույթը գլխավորապես տարածված էր Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ ու Սեբաստիա նահանգներում: Նրանց իրականացրած մշտական թալանն ուղեկցվում էր պետական զանձարան մտնող եկամուտների նվազմամբ, քանի որ հայ գյուղացիները չէին մշակում իրենց բարեբեր հողերը՝ վախենալով, որ դրանց բերքը դառնալու էր քրդական համիդիե գնդերի ավարը:

1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից հետո Հայկական հարցին վերջ տալու նպատակով սուլթանը Հայաստան անունն որոշեց չօգտագործել պաշտոնական փաստաթղթերում՝ այն անվանելով Քուրդիստան: Ինչպես նաև ցույց տալու համար, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում իբր հայերը ոչ մի վայրում մեծամասնություն չեն կազմում, 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո նա երկրի վարչական կառուցվածքը ենթարկեց էական փոփոխության, որի նպատակն էր ցույց տալ մահմեդական բնակչության գերակայությունը հայերի նկատմամբ⁵: Դրանով ավելի սրվեցին հայ-քրդական հարաբերությունները: Այդ քաղաքականության ազդեցության պատճառով է, որ «Թակկադում» թերթն իր համարներում հայերով բնակեցված վայրերն անվանում է Արևելյան Անատոլիա, երբեմն

³ «Թակկադում» (Հալեպ), 1911, -219:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Վ. Բ ա յ բ ու ը ղ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 198–205:

էլ՝ Քուրդիստան: Այսպես, «Տեղեկություն Անատոլիայից» վերնագրով հոդվածում նշվում է, որ Քուրդիստանում երեք ժողովրդական տարր է ապրում. «Նրանք են քրդերը, ովքեր թվաքանակով ամենամեծն են, թուրքերը, ովքեր քիչ թվաքանակ են կազմում և հայերը, ովքեր իրենց թվաքանակով երկրորդն են քրդերից հետո: Նրանցից ամենաքաղաքակիրթը հայերն են, ովքեր հնուց ի վեր զբաղվում էին գիտությանը, հմուտ էին առևտրի, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ: Այս բնագավառում քրդերը զիջում էին հայերին»⁶:

Թերթը հաճախ է անդրադարձել նաև հայ-քրդական հարաբերությունների լուսաբանմանը: Մասնավորապես, «Հայերը և քրդերը» վերնագրով հոդվածում տեղեկացվում է, որ երկու ազգերի միջև թշնամություն գոյություն ունի հնուց ի վեր, և հայերի վերջին կոտորածներին՝ 1890-ական թվականներին և 1909 թ., քրդերը նույնպես ակտիվ մասնակցություն են ունեցել: «Անընդհատ լուրեր ենք ստանում հայ-քրդական բախումների մասին, և օսմանյան կառավարությունը պետք է իր բոլոր ջանքերը գործադրի այս երկու ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող թշնամության և ատելության պատճառները, հատկապես կրոնական ազգայնականությունը վերացնելու համար»⁷, – գրում է թերթը:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը և 1876 թ. սահմանադրության վերականգնումը մեծ հույսեր արթնացրեցին բռնատիրության լուծը ճաշակած ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայ ժողովրդի մեջ: Արևմտահայությունը սկսեց մտածել, որ հայ-քրդական, ինչպես նաև հայ-թուրքական հարաբերությունները մտնում են որակական նոր փուլ: Դրան նպաստեցին երիտթուրքական կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները⁸: Սակայն որոշ ժամանակ անց երիտթուրքերը հրաժարվում են իրենց կարգախոսներից և շարունակում Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը: 1910–1912 թթ. թուրքական իշխանությունները համարյա ամենուրեք սկսեցին նորից հրահրել քրդերին հայերի դեմ՝ քարոզելով, որ հայերը ձգտում են «ոտնատակ անել» շարիաթը, բռնագրավել մահմեդականների ունեցվածքը⁹: «Թակկադումն» իր համարներում մեծ տեղ է հատկացրել այս շրջանում քրդերի՝ հայերի նկատմամբ իրականացրած վայրագությունների լուսաբանմանը: Մասնավորապես, «Հայերը բողոքում են և պահանջում իրենց բռնագրավված ունեցվածքը» հոդվածում ներկայացվում է, որ 1910 թ. Շեր սանջակից Կ. Պոլիս պատվիրականություն է մեկնել՝ կառավարությանը բողոքելու, թե ինչպես են գավառի բեկերն ու աղաները կողոպտում և թալանում իրենց ունեցվածքը: Այս սանջակում կար 60-ից ավելի գյուղ՝ 25000 բնակչությամբ, որոնց մեծամասնությունը հայեր էին: Նրանք զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ. մշակում էին իրենց հողերը, կառուցում տներ, ջրաղացներ և այլն: XIX դ. վերջերին այս սանջակ եկան երկու քուրդ աղա՝ Օմարը և Հուսեյնը, իրենց հետ բերելով մինչև ատամները զինված

⁶ «Թակկադում», 1910, -118:

⁷ «Թակկադում», 1911, -220:

⁸ Վ. Բ ա յ բ ու ը յ ա ն. Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 1989, էջ 160–220:

⁹ Ս. Կ. Պ ո ղ ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 180:

մեծ թվով հետևորդների, որոնք պատուհաս դարձան տեղի հայ բնակչության համար: Քուրդ աղաները սպառնալիքի ու վախի պայմաններում շահագործում էին հայերին, զավթում նրանց հարստությունները, ենթարկում բռնությունների՝ օգտվելով բարձրիշողի վիճակից. «Այս աղաները մինչև սահմանադրության ընդունումը հայերին վերաբերվում էին ստրուկի նման՝ նրանց բռնի աշխատացնելով այն հողերում, որոնք պատկանում էին հայերին, և հայերը բողոքելու բառ անգամ չէին կարող ասել: Բսկ էթե փորձում էին բողոքել, ապա ենթարկվում էին դաժան խոշտանգումների»¹⁰: 1908 թ. սահմանադրության ընդունումից հետո հայերը որոշեցին պահանջել իրենց ոտնահարված իրավունքների վերականգնումը՝ ձեռքերում ունենալով բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք վկայում էին այդ հողերի, դաշտերի, տներրի, ջրաղացների՝ իրենց պատկանելու փաստը: «Տարօրինակ էր, որ մինչև հիմա հայերը վճարում են ամիրական (տեղական) հարկը: Եվ երբ հայերը պահանջում էին հարգել իրենց իրավունքը, քուրդ աղաներն ավելի էին ուժեղացնում ճնշումները՝ պաշտպանություն ստանալով Կոստանդնուպոլսից (այս աղաները պաշտպանություն էին ստանում նույնիսկ օսմանյան խորհրդարանի որոշ պատգամավորներից): Զբավարարվելով սրանով՝ խորհուրդը (պառլամենտը) որոշումներ էր հրապարակում, որոնցում օրինականացնում էր աղաների իրավունքները հայկական հողերի և մյուս ունեցվածքների նկատմամբ՝ հայերին ստիպելով երեխաների հետ հեռանալ իրենց իսկ կառուցած տներից»¹¹, – հաղորդում է թերթը: Ահա այս տխուր վիճակն էր ստիպել հայերին գնալ Կոստանդնուպոլիս՝ կառավարությունից պահանջելով արդարություն հաստատել շրջանում: «Անարդարություն կատարելու, ժողովրդին ճնշման ենթարկելու մեջ առավել շատ աչքի էին ընկնում Օսման, Արսազան, Շարիֆ, Ահմուդ բեկերը, որոնցից յուրաքանչյուրը տասնհինգ տարի ազատագրված էին ենթարկվել Աբդուլ Համիդի կառավարության ժամանակ՝ տարբեր հանցագործություններ կատարելու համար և ազատ արձակվել մեկ տարի առաջ համաներման արդյունքում: Եվ էթե կառավարությունը հայերի նկատմամբ վարվեր բարեգթությանմբ և խղճահարությանմբ, ապա այս աղաներն էլ այդպես կվարվեին ու չէին շարունակի անարդարություն գործել՝ հենվելով Կոստանդնուպոլսում ազդեցություն ունեցող իրենց հետևորդների վրա»¹², – եզրակացնում է թերթը:

Քրդական վայրագություններին վերջ տալու համար հայոց պատրիարքարանը, Արևմտյան Հայաստանի նահանգների հոգևոր առաջնորդները բազմիցս նամակներ, պատվիրակություններ են ուղարկել օսմանյան Բ. Դուռ: «Թակկադում» թերթն իր համարներում անդրադարձել է նաև հայերի՝ քրդերի հարձակումները կանխելու ուղղությամբ ձեռնարկած քայլերի լուսաբանմանը: Մասնավորապես, թերթի համարներից մեկում նշվում է, որ հայկական պատվիրակությունը, որի կազմում էին Գ. Բաստրմաջյանը (Էրզրում), Մեծն Մուրադը (Ադանա), Վ. Փափազյանը (Վան), Գեղամը (Մուշ) և Գ. Զոհրապը (Կ. Պոլիս), գնացել է Բ. Դուռ: Նրանք

¹⁰ «Թակկադում», 1910, -122:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

բանակցել են մեծ վեզիրի և ներքին գործերի նախարարի հետ Անատոլիայի հայերի խնդրի հարցով, որոնց ունեցվածքը բռնագավթվել է ու վաճառվել չնչին գներով: «Հայկական պատվիրակությունն առաջարկել է հանձնաժողով ուղարկել այդ շրջաններ՝ ուսումնասիրելու այդ խնդիրը և հողերը իսկական տերերին վերադարձնելու համար: Երկար քննարկվում էր այն հարցը, թե ինչպես կարելի է լուծել այդ խնդիրը և փրկել այդ շրջանների բնակիչներին չքավորությունից: Ուստի հնարավոր է, որ ներքին գործերի նախարար Բագեար փաշան անձամբ գնա այդ վիլայեթներ և զբաղվի հողային խնդիրների լուծմամբ»¹³: «Հայերը և քրդերը» վերնագրով հոդվածում տեղեկացվում է, որ հայոց պատրիարքությունը կառավարությանը փոխանցել է այն շինությունների ցուցակը, որոնք քրդերը խլել են հայերից. «Դրա մեջ մտնում են 27 եկեղեցի, 12 գերեզմանոց, 18 կրոնական շինություն, 6000 բնակելի տուն, որոնց պատկանելության վերաբերյալ փաստաթղթերը գտնվում են հայերի մոտ, որոնք վկայում են այդ շինությունների՝ հայերի սեփականություն լինելը»¹⁴: Մեկ այլ հոդվածում հաղորդվում է, որ «հայ պատրիարքարանի խորհուրդը նիստ է գումարել, որում որոշվել է կառավարության ուշադրությունը բևեռել այն հարցի վրա, թե ինչպես են քրդերը վատ վերաբերվում հայերին, որ վերջիններս ստիպված մտնում են ճշմարիտ հավատի (մահմեդականության) մեջ»¹⁵: «Մուշում» վերնագրով հոդվածում էլ ներկայացվում է տեղի հայերի հոգևոր առաջնորդի՝ Կ. Պոլսի հայ պատրիարքին հասցեագրած նամակը, որում ասվում է. «Մեր վիլայեթում բացակայում է անվտանգությունն ու կարգուկանոնը: Քրդերն այս շաբաթ մեկ հայ են սպանել Խուաթ գյուղում և մի հայի էլ՝ Իսսա Քաումում: Այս քառսային իրավիճակը բնակիչներին սարսափեցնում է: Ցանկանում ենք, որ Դուք դիմեք բարձր ատյաններին՝ այս վիլայեթում անվտանգություն հաստատելու համար»¹⁶:

Իթթիհադականները քաջալերում էին քուրդ, թուրք, չերքեզ ավազակապետերի գործողությունները, որոնք անպատիժ շարունակում էին հայ ժողովրդի թալանն ու ջարդը¹⁷: Երիտթուրքական կառավարությունն այս առումով համապատասխան հրահանգներ էր տալիս իր նահանգային իշխանություններին: Դրա խոստուն օրինակը չորրորդ ռազմական շրջանի մուշիր, չորրորդ բանակային կորպուսի հրամանատար և արևելյան վիլայեթների նահանգապետ Օսման փաշայի՝ Մուշի սանջակի Իսազյուղում արտասանած ճառն է, որի նպատակը հայ-քրդական հարաբերությունների սրումն էր: Այս խնդրի լուսաբանմանն է նվիրված թերթի «Մարշալ Օսման փաշան և հայերը» վերնագրով նյութը: Հոդվածում նշվում է, որ «Օսման փաշային դիմավորել են երեք հայ հոգևորական և խնդրել են, որ պեսզի այդ շրջաններում վերականգնի հանգստությունն ու անվտանգությունը: Նրանց միջև զրույցն ընթացել է այդ շրջաններում մի քանի հարյուր

¹³ «Թակկադում», 1910, № 123:

¹⁴ «Թակկադում», 1910, № 118:

¹⁵ «Թակկադում», 1911, № 228:

¹⁶ «Թակկադում», 1911, № 233:

¹⁷ Կ. Ի գ մ ի ը լ յ ա ն. Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցյալին և ներկայիս, Պեյրութ, 1964, էջ 153:

քրդերի, թուրքերի և այլ ազգերի բնակվելու հարցի շուրջ, որից հետո նա հանդես է եկել ճառով¹⁸: Օսման փաշայի ճառը լայն արձագանք գտավ մամուլում. այն ներկայացրել են հայկական թերթերը, Կ. Պոլսի թուրքական որոշ թերթեր, նաև մեծ աղմուկ է բարձրացվել եվրոպական մամուլում: Հոդվածագիրը նախ խոսում է մարշալ Օսման փաշայի մասին: Նա եղել է սահմանադրության ամենաընդդիմադիր գործիչներից մեկը և վայելել է Աբդուլ Համիդի վստահությունը՝ կատարելով նրա կարևորագույն հանձնարարությունները: Նրան բազմիցս հրահանգել են սահմանադրության կողմնակիցներին ճնշումների ենթարկել: Սահմանադրության ընդունումից հետո Օսման փաշան գղջում է իր արարքների համար և նշանակվում չորրորդ բանակային կորպուսի հրամանատար ու արևելյան վիլայեթների նահանգապետ: Իր ճառում փաշան նշում է, որ հայերը խելացի ժողովուրդ են և միշտ պաշտպանել են իրենց իրավունքները, ինչ վերաբերում է քրդական տարրին, ապա նրանք միշտ տգետ են եղել և միայն զենքով են կարողացել պաշտպանել իրենց իրավունքները: Հայկական պետականության կործանման համար Օսման փաշան մեղադրում է հայերին՝ հայտարարելով, որ հայերն են լքել իրենց երկիրը և մեկնել օտար երկրներ՝ պատճառաբանելով, թե ենթարկվում են քուրդ հրոսակախմբերի հարձակումներին. «Դուք ստում եք և դրանով մեղք եք գործում»¹⁹: Հոդվածագիրը ցավով ու ափսոսանքով նշում է, որ Օսմանյան պետության մեջ կան նման գաղափարների տեր մարդիկ, և թե ինչպես կարելի է Օսման փաշային, ով նախկինում ղեկավարել է բռնապետական ուժերը, թույլ տալ մտնել «Իթթիհատ վե Թերաքքը» միության շարքերը և նրան հանձնել գորքերի ղեկավարությունը: «Զարմանալ կարելի է այս հարցի նկատմամբ իշխանության անուշադրությունից: Կառավարության ամենակարևոր պարտականություններից է շտապ ուսումնասիրել այս հարցը և քայլեր ձեռնարկել»²⁰, – ասում է հոդվածագիրը:

Վերն ասվեց, որ Օսման փաշայի ճառը մեծ արձագանք գտավ տեղական և օտար մամուլում: Դրան էր նվիրված նաև «Ժեռն Թուրք» թերթի քաղաքական խմբագիր և տնօրեն Ջալալ Նուրի Բեկի հոդվածը, որում ներկայացված է մայրաքաղաքի թերթերի արձագանքն այս ճառի վերաբերյալ: Մասնավորապես, նրանում ասվում է. «Մենք չենք ուզում մեկնաբանել կամ վերլուծել մարշալ Օսման փաշայի ճառը, որը վատ նպատակներ է հետապնդում: Մարշալին ոչ ոք թույլ չէր տվել հանդես գալ նման ճառով՝ պախարակելով օսմանյան ազգի մի մասնիկը: Կառավարությունը պետք է հարցաքննի մարշալին իր ճառի հետ կապված, որը ստեղծված քառասյին դրության գլխավոր պատճառն է»²¹:

Քուրդ ավագանիների վայրագությունների նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների անտարբերության մերկացմանն է ուղղված «Իրավիճակն Անատոլիայում» վերնագրով հոդվածը: Այստեղ ներկայացվում է, որ հայերն Անատոլիայում՝ հատկապես Վանում և Բիթլիսում, ենթարկվում են

¹⁸ «Թակկադում», 1911, -222:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ «Թակկադում», 1911, -223:

բռնությունների, հարձակումների, և որ իրադրությունը հասել է կրիտիկական աստիճանի. «Վանի հայ եպիսկոպոսը հայտնում է, որ մեկ ամսվա ընթացքում քսանից ավելի հանցագործությունների ակնատեսն է եղել: Քուրդ ավագակները հարձակվել են հայկական մի քանի գյուղերի վրա և գողացել ոչխարներ ու այլ անասուններ, ներխուժել են երկու գյուղ և կողոպտել ու թալանել բնակիչների ունեցվածքը: Հայկական գյուղերի բնակիչների մեջ տիրում են վախն ու քառուրդը. նրանք վախենում են դուրս գալ իրենց տներից, զբաղվել գյուղատնտեսությամբ, օրվա հացը վաստակել»²²: Նույն իրավիճակն էր նաև Բիթլիսում: Հարձակումները, բռնությունները, բռնաբարությունները դարձել էին հայ ժողովրդի առօրյա կյանքի անբաժանելի մասը, ճանապարհներն էլ անվտանգ չէին: «Եվ էթե կառավարությունը շտապ միջոցներ չկիրառի, դրությունն ավելի կվատթարանա, դժբախտությունն ավելի կսաստկանա»²³, – եզրակացնում է թերթը:

1911 թ. երիտթուրքական վարչակարգը միարժվեց ներքին և արտաքին քաղաքական ճգնաժամի մեջ: Սեպտեմբերին սկսված իտալա-թուրքական պատերազմը նոր փորձություն էր դավ իթթիհադականների համար: Պարտություն կրելով՝ վերջիններս հայտնվեցին քաղաքական ծանր պայմաններում: Նրանց հետ համագործակցությունը շարունակելու համար Դաշնակցություն կուսակցությունը ներկայացրեց իր պահանջները, որի լուսաբանմանն անդրադարձել է նաև «Թակկադումը»: Մասնավորապես, «Հայերի պայմանները» վերնագրով հոդվածում տեղեկացվում է, որ «հայերը (Դաշնակցություն կուսակցությունը) պայման են դրել «Իթթիհադ վե Թերաքքը» միության վրա, որի բավարարումից հետո հայերը կկանգնեն նրանց կողքին»²⁴: Այդ պայմաններն էին՝

1. Վերադարձնել Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում 1890 թ. ի վեր հայերից բռնագրավված տարածքները:

2. Մուսուլման գաղթականներին տրվող գումարային հատկացումները տալ նաև հայ գաղթականներին (մուսուլման գաղթականներն ազատված էին ամիրական հարկերից. – Մ. Ե.):

3. 1890 թ. ի վեր հայկական տարածքներում բնակվող մուսուլման գաղթականներին տեղափոխել ուրիշ ազատ վայրեր և բնակեցնել կայսրության այլ վայրերում (օր.՝ Հյուսիսային Աֆրիկա):

4. Պարտքի դիմաց կամ այլ պատճառներով հայկական գյուղերը բռնագավթած մարդիկ պետք է հեռանան այդ գյուղերից, և պետք է ստեղծվի հանձնաժողով՝ ուսումնասիրելու նրանց պահանջներն ու դրանց օրինականության աստիճանը դատարաններում:

5. Լուծում տալ հողային պահանջներին, որոնք բռնագավթել են քուրդ աղաները 1890 թ. ի վեր: Քրդերին և հայերին, որոնք մնացել են առանց հողի, պետք է հողակտորներ հատկացվեն ամիրական ազատ հողերից:

6. Հեռացնել այն պաշտոնյաներին, ովքեր ինչ-որ չափով կապ են ունեցել տեղի բնակիչների հետ և նրանց տեղերում նշանակել նրանց, ովքեր ոչ մի կապ չունեն այդ կողմերի հետ, ինչպես նաև աստիճանաբար ավելացնել

²² «Թակկադում», 1912, -270:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ «Թակկադում», 1912, -282:

հայ պաշտոնյաների թիվը, մինչև որ նրանց թվաքանակն ուղիղ հարաբերական լինի տեղաբնիկ հայերի թվին²⁵:

1912 թ. հուլիսին Թուրքիայում իշխանության դեկր ստանձնած իթթիյաֆականները («Հյուրընկալված և Իթթիյաֆ») փաստորեն շարունակեցին իթթիհադականների քաղաքականությունը: Սակայն շուտով՝ 1913 թ. հունվարի 10-ին, օգտվելով Բալկանյան պատերազմում իթթիյաֆական կառավարության կրած պարտությունից՝ երիտթուրքերը վերականգնեցին իրենց իշխանությունը: Թուրքիայում հաստատվեց երիտթուրքական եռապետության՝ Էնվերի, Թալեաթի, Ջեմալի, ռազմական ղիկտատուրան: Դաշնակցություն կուսակցությունն այս անգամ ևս մտադիր էր շարունակել համագործակցությունը իթթիհադականների հետ և նորից առաջ քաշեց իր պայմանները: Այս խնդրի լուսաբանմանը «Թակկադում» թերթն անդրադարձել է «Դաշնակցություն կուսակցության պահանջները» վերնագրով հոդվածում, որում ներկայացված է կուսակցության ղեկավարներից Մաֆարյանի՝ օտարերկրյա թերթերից մեկին տված հարցազրույցը: Նա նշում է, որ Դաշնակցությունը Արևելյան Անատոլիայի համար պահանջում է ոչ կենտրոնամետ վարչական լայն իշխանություն, և որ այդ շրջանների հարցը պետք է լուծվի օրենքի շրջանակներում: Իսկ հողային հարցերի հետ կապված՝ ասում է, որ այն պետք է ուսումնասիրվի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական տեսանկյուններից: Հայերը պահանջում են հողային օրենսգրքի միայն մի կետի իրականացումը, այն է՝ եթե մարդը ստիպված լքում է իր երկիրը, հետո տաս կամ քսան տարի անց վերադառնում է, ապա նրա հողերը պետք է վերադարձվեն իրեն: «Այս օրենքը պետք է վերաբերի միայն հայերին, քանի որ քրդերը, թուրքերը և մյուս ազգերն այս հարցում որոշակի կանոնադրություն ունեն: Բացի այդ՝ հայկական գյուղերը հավասար վիճակում չեն՝ քրդական և թուրքական գյուղերի հետ համեմատած»²⁶: Մաֆարյանը նշում է, որ հասարակական տեսանկյունից էլ հայկական գյուղերի բնակիչները ճնշված են զգում իրենց և ցանկանում են, որ բռնություններ կատարողները ձերբակալվեն: Այդ ժամանակաշրջանում Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում տեղի ունեցած սպանությունների ճնշող մեծամասնությունը հողային խնդիրների և Վանի ու Բիթլիսի վալիների վարած քաղաքականության պատճառով էր²⁷:

«Թակկադում» թերթն անդրադարձել է նաև 1913 թ. հայկական պատրիարքության ձեռնարկած քայլերի, հայ պատրիարքի՝ օսմանյան կառավարությանն ուղղած հուշագրերի լուսաբանմանը: Մասնավորապես, «Հայկական պատվիրակությունը մեծ վեճի մոտ» վերնագրով հոդվածում ներկայացվում է, որ հայկական պատվիրակությունը պատրիարք Արշարունիի գլխավորությամբ մեկնել է Բ. Դուռ: Պատվիրակության կազմում էին արքեպիսկոպոսներ Հմայակը և Ջուհուրջյանը՝ կրոնական (հոգևոր), Գարայանն ու Արդանյանը՝ քաղաքացիական խորհրդից: Պատվիրակությանն ընդունել է Մահմուդ Շելվեթ փաշան՝ մեծ վեճի դր, և

²⁵ «Թակկադում», 1912, -282:

²⁶ «Թակկադում», 1913, -391:

²⁷ Նույն տեղում:

հանդիպումը տևել է մոտ երկու ժամ: Ջրույցը սկսել է պատրիարքը. «Կառավարությունը պետք է քայլեր ձեռնարկի հայերի նկատմամբ իրականացվող անարդարությունները կանխելու համար: Մակայն այս ուղղությամբ կառավարության պաշտոնյանները ոչինչ չեն անում, այլ քաջալերում են բռնություն կատարողներին շարունակել ագրեսիան ու բռնությունները, և այսօր հայ ժողովուրդը կանգնած է ցեղասպանության ենթարկվելու վտանգի առաջ»²⁸: Այնուհետև հանդես է եկել քաղաքացիական խորհրդի նախագահ Գարայանը, ով հակիրճ ներկայացրել է այն հանցագործությունները, որոնք իրականացրել են քրդերը հայերի նկատմամբ, անարդարությունները, որոնց ենթարկվել են հայերը: Նա նույնպես կառավարությունից պահանջել է անհապաղ քայլեր ձեռնարկել հայկական վիլայեթներում բարենորոգումներ անցկացնելու ուղղությամբ²⁹:

Մեկ այլ՝ «Հայոց պատրիարքի հուշագրությունը» վերնագրով հոդվածում լուսաբանվել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի՝ մեծ վեզիրին ուղղած հուշագիրը: Այստեղ ներկայացվում էր հայերի ծանր ու տխուր վիճակը՝ շարունակաբար սահմանադրական կառավարությանը հիշեցնելով բռնությունների մասին, որոնց ենթարկվում էին հայերը. «Հայ ազգը մեծ հույսեր էր կապում սահմանադրական կառավարության հետ, սակայն այս տարիների ընթացքում հայերի հույսերը չարդարացան, այլ հակառակը՝ այդ բռնությունների շատավիտը օրեցօր ավելի է մեծանում»³⁰: Հայերի վիճակն ավելի ծանր է, քան Աբդուլ Համիդի կառավարման տարիներին: Կառավարությունն այս ուղղությամբ ոչ մի քայլ չի կատարում, նույնիսկ Ադանայի կոտորածի մեղավորները չեն պատժվել: «Ադանայի ողբերգության կապակցությամբ դատապարտված մարդիկ հաճախ այցելում են Ադանայի վիլայեթի վալիին, իսկ այն մարդիկ, որոնք բանտարկվել էին Վան քաղաքում հայ ուսուցչի և հոգևորականի սպանելու մեղադրանքով, ազատ են արձակվել նույն վալիի հրամանով, մինչդեռ հայերից շատերը շարունակում են բանտարկված մնալ»³¹: Ադանայի վիլայեթի հայ բնակչության մեծ մասը փախել էր լեռներ՝ ձերբազատվելու անարդարություններից: Այս նույն ժամանակահատվածում (1910–1913 թթ.) հարյուրավոր հայեր էին սպանվել Բիթլիսի վիլայեթում, իսկ մեղավորներն ազատորեն շրջում էին շուկաներում: «Ադանայի և Բիթլիսի վիլայեթների մուսուլման բնակիչների մոտ այնքան էր մեծացել թշնամանքը քրիստոնյաների նկատմամբ, որ նրանք արդեն երեք տարի է՝ արգելել էին զանգ հնչեցնել եկեղեցում, իսկ բազմաթիվ հայեր, ովքեր բնակվում էին մշտական սպառնալիքի տակ, թողել են իրենց ունեցվածքը և մեկնել այլ երկրներ»³², – եզրակացնում է թերթը:

Այսպիսով՝ 1910–1913 թթ. սիրիական «Թակկադում» թերթը արաբախոս ընթերցողներին հայտնում էր, որ երիտթուրքերը շարունակում են օսմանյան սուլթանների քաղաքականությունը՝ երկրի տարածքում բնակվող

²⁸ «Թակկադում», 1913, -396:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ «Թակկադում», 1913, -400:

³¹ Նույն տեղում:

³² Նույն տեղում:

ժողովուրդներին հրահրելով միմյանց դեմ: Թուրքական տիրապետող շրջանները, քուրդ ժողովրդի մեջ մշտապես «սպանելով» ազգային ինքնագիտակցության զգացումը և իսլամն օգտագործելով որպես լծակ, քրդերին օգտագործել են որպես գործիք՝ հայերին կոտորելու ու թալանելու համար:

ОСВЕЩЕНИЕ АРМЯНО–КУРДСКИХ ОТНОШЕНИЙ
СИРИЙСКОЙ ГАЗЕТОЙ «ТАККАДУМ» (1910–1913 гг.)

МЯСНИК ЕСОЯН

Р е з ю м е

Исторические отношения и связи армянского и курдского народов имеют вековую историю. Под игом Османской империи они жили рядом около пяти веков. Курдские племена, получив от османского правительства «зеленый свет», активно участвовали в погромах и резне армян. В 1910 – 1913 гг. младотурки продолжили политику предыдущих режимов. На вандализм курдов обратила внимание на своих страницах сирийская газета «Таккадум».

THE ELUCIDATION OF THE RELATIONS BETWEEN ARMENIANS AND KURDS IN SYRIAN
NEWSPAPER “TAKKADUM” (1910–1913)

MYASNIK YESOYAN

S u m m a r y

Historical relations and communications between Armenians and Kurds goes back to several centuries. These two nations have lived side by side as neighbours under the Ottoman rule for 5 centuries. Kurd tribes, having received a “green light” from the Ottoman government, carried out brutal violations against Armenians. In the period between 1910–1913 the Young Turks continued the previous government policy. Syrian newspaper “Takkadum” has illustrated the Kurd vandalism in a number of its issues.